

GENEL HATLARIYLA

TÜRK DÜNYASI UYGARLIK TARİHİ

1. CİLT

Türk Adı ve Manas Destanında Türk Kavramı
Türk Dünyasının Tarihi Coğrafyası ve Etnik Bağlantıları
Türklerde Dil ve Yazı
Türklerde Töre, Yasa ve Hukuk Sistemi
Türk Dünyasında İdari Hayat
Ticari ve Ekonomik Hayat
Sosyo - Kültürel Hayat
Dini Hayat
Askerî Teşkilat

GENEL HATLARIYLA TÜRK DÜNYASI UYGARLIK TARİHİ

1.CİLT

Redaktör ve Editörler
Kültür Konseyi Adına
Dr. Metin ERİŞ
Prof. Dr. Korkut TUNA
Prof. Dr. Bırsel KÜÇÜKSİPAHIOĞLU

ISBN: 978-975-451-610-4 (Tk)
978-975-451-611-1 (1.C)

Tasarım
Fatih M. DURMUŞ

1.Baskı, 2022 Temmuz

BOĞAZİÇİ YAYINLARI A.Ş.
Sertifika No : 40700
Alemdar Mah. Çatalçeşme sok. Meriçli Apt. No: 44 Kat: 2
Cağaloğlu - Fatih / İST.
Tel : 0212 520 70 76 Faks : 0212 526 09 77
www.bogaziciyayinlari.com.tr
bogazici@bogaziciyayinlari.com.tr

Baskı, Cilt:
Enes Basın Yayın ve Matbaacılık LTD. ŞTİ.
Sertifika No : 45822
Litros yolu Fatih San. Sit. No:12/210 Topkapı / İST.

Kültür Konseyi Derneği
Barbaros Bulvarı, Günaydın 2 Ap. No: 159/3
Balmumcu, Beşiktaş / İstanbul
Tel: (0212) 516 19 21

Tüm Hakları Kültür Konseyi Derneğine aittir.
© Copyright Kültür Konseyi Derneği

Türk Dinî Hayatı

Dr. Prof. Vladislav Kokoulin, Alfiya Rakhmatullina

Tarih Bilimleri Dr. Sibirya Arşivi Baş Editörü Novossibirsk, Rusya.

Eski Türklerde Dinî Hayatın Şekillenmesi

Eski Türk dinin en yüksek düzeyi Tanrıdır. Tanrı aynı zamanda "Gök" ve "İlah"dır. Türk runik yazıtında Tanrı ilâhlaşmış Gök olarak gösteriliyor. Öyle ki Külteğin büyük yazıtında: "En yüksek olan Türkler göği, mukaddes kıldı. Yer-Suyu söyledi ki "Türk halkı kaybolmasın! Bir halk olasin!" der. Tanrının üç gücü vardır. Birincisi, koruyucudur. Tonyukuk Seferinde bir yazıda şöyle der: "Tanrı bize bir rahmet vermiş – düşmanları dağıttık". İkinci husus, kısmetin yöneticisi işlevidir. Külteğin büyük yazıtında: "Tanrı zamanı bölüştürüyor, adamlar oğlanları hep ölmek için doğurturlar". Ve nihayet ceza verdiği işlevdir. Öyle ki, Tonyukuk anıtında olan bir yazı ihtar eder: "Tanrı, Umay, Mukaddes Yer-Su bizi cezalandıracaktır". Böylece, eski Türk yazılarında Tanrı – Gök göze görünmez, günlük hayat yaşanandır.

414

Tanrı, hakanlara hikmet ve hüküm gücü verir. Hakanlarsa bunu halkı için kullanır. Hakanlar günah işleyenleri cezalandırır ve hatta hakana "emretmeden" devlet ve asker vazifeleri verir. Bunun için Türk hakanları her yıl Tamır nehrinde, Moğolistan merkezinde at ve koyunları Tanrı şerefinde feda etmişlerdir. Çin tarihçileri Hun topluluğundaki Gök-Tanrı anlayışını kaydetmişlerdir.

Ondan sonra gelen Umay'dır. Kadın ilâhı Umay genellikle verimliliğinin ilâhı olarak doğumu vurgular. Umay çocukların koruyucusudur, ev ve aile ocağının savunucusudur. Bugüne kadar Altay'da yaşayan Türk halkları Kadın ilâhı Umay'ın Tuvadaki Suthol gölünün yanında yaşadığını sanıyorlardı. Göğe ait Tanrı karşında Umay Yere aittir. O Tanrı ile birlikte askerler kayırır.

Hakan Tanrıya, hakanın karısı ise Umay'a benziyordu. Külteğin büyük yazıda bir efsaneye göre, Tanrı ile Umay ilâhdır ve bu dünyada koca-karı olduğu işareti vardır. O mit Kudırge sapkın kayasında bir tasvirde gösteriyoruz: Türk askerler koskoca, müthiş ile yavuz Tanrı-hakana ve üçboynuzlu şapkalı ve zengin kıyafetli olarak Umay'ya tapınıyorlar.

Tanrı Umay'dan sonra "Mukaddes Yer-Su" gelir. Çin sülâle vakâyınâmeleri Yer-Su tapınağının Hunnu'da olduğunu işaretlerdir. Mukaddes Yer-Su Tanrı Umay ile arasında bulunuyor, yani adamın yaşayanın (oturulan) bir yeridir.

Ahret sahibi Erklig'dir. Eski Türk runik "Fal kitabı" "hepimiz için her adamın

akıbedi Erklig ellerdedir" diye haber verir. Erklig adamlara ayırtıyor ve "Vefat habercisi"ni sağ adamların dünyasını gönderiyor. Yani her kısmeti belirtiyor, ömrü koparıyor ve canları alıyor. Böylece, Tanrı "Ömür süresini dağıtıyor", Umay "Adamlar oğlanlarının doğumu" ve Erklig ise "vefatı" yönetiyor.

Başka ilâhlar arasında "Benekli atlı Tanrı" konusu üzerinde durulabilir. Bu aralıksız hareket hâlindeki ilâhta benekli bir at vardır. Külteğin şerefinde bir yazısında böyle bir ifade vardır. Geleneksel inançları ve Şamanizm Çuvaşların geleneksel inançları İdil Bulgaristan'da eski Çuvaş halkında bulunan Zerdüştlük'e dönüşür. İdil, Bulgaristan ve Kazan hanlığında bu inançlar yaşanmıştır. 1740 yıllarında vaftiz edilenler vardır ama kutsal yerlerin (" киреметь ") yıkılmasına ve geleneksel törenlerdeki yasağa karşın geleneksel dünya görüşü ortaya çıkacaktı.

Çuvaşlar için dünya çok katlıydı. Dünya üç parçalardan oluşurdu: Üst Dünya (üç katlı), Orta Dünya (bir katlı) ve Aşağı Dünya (üç katlı). Yer kare sayıldı. Yerde türlü halklar yaşadılar. Çuvaşlar, halkı yer merkezinde yaşar saydılar. Çuvaşlar tapınmadığı kutsal ağaç veya hayat ağacı Gök merkezinde tuttular. Dört taraftan, yer karesini sınırlarda Gök dört direk (altın, gümüş, bakır ve taştan) tuttular. Direkler tepelerinde yuva, her yuvada üç yumurta, yumurtalar üstünde – ördekler var oldu. Yer kıyıları okyanus yalıyor, kuduran dalgalar kıyıları her zaman bozdular. Her yer köşesinde yer ile insan hayatını saklamak için mucizeli kahramanlar düşündüler. Onlar, dünyadaki fenalık ile belalardan sakladılar. Yüksek Tanrı üst dünyada bulunurdu. Orada evliyalara ile doğmayan çocuk canları bulunur. İnsan öldükten sonra onun canı dar bir köprü üzerin gökkuşağı üzerinde üst dünyaya çıktı. Can günahlı olduğundan dar bir köprü üzerinden aşağı dünyaya düştü.

Çuvaşlar iyi ile fena ilkeleri birbirinden ayırt ettiler. Baş Tanrı Çülti Tura (" Чүлти Турă ") insan şeklinde dünyayı idare etti. Karısı Kepe (" Ке́пе "), – Üst ile Aşağı dünyaları, Tanrı ile insanlar aracıdır; o insanlar kismetleri yönetiyorlardı. Uşak-haberci Pülehçe (" Пүлехче́ ") yeni doğmuşları akıbet belirtiyor ve adları yazıyor. Türlü doğa nesneleri gösterdiği Ruhlar-sahiplerin ve Cetler Ruhlarının aksine Tanrılar önemli yıkımları (Gök, Güneş, Yer, Ateş, Gök gürültüsü, Rüzgâr vs) kişileştirdiler. Yüksek Gök Tanrısı Çülti Tura kainat yaratıcısıdır, iyilik ile Nur Tanrısıdır. Onun yanında yerde gezi yaptığı, insanlara iyilik verdiği ve ev hayvanların koruyucusudur ve adı Pihampar (" Пихампар "). Kış Kepe Dünya Ağacında yaşıyor. İra Tura (" Ырă Турă ") – hayırlı işler Tanrısıdır. Harpan (" Хăрпан ") kurban Tura'ya getirdiği bir Tanrıdır. **Panteon Şöyle Tanrılar içerir:** Herle çer (" Хёрлĕ çer ") – kızıl verimli yer tanrısı, ona bir anne-atası olarak gibi baş vururlar; Pereket (" Перекет ") – bereket tanrısıdır vs. Bunlar da **Tabiat Tanrılarıdır:** Hevel (" Хевел ") – Güneş, Uyah (" Уйăх ") – Ay, Çil (" Çил ") – Rüzgar, Çiçem (" Чиçем ") – Yıldırım, Aslatı (" Аслати ") – Gök gürültüsü, Vut (" Вут ") – Ateş, Şıv (" Шыв ") – Su tanrısı vs. **Ev Ruhlarını içerir:** kadın şeklinde olduğunu Pireşti (" Пирĕшти ") – insan canın melek-korucusudur, Hert-surt (" Хёрт-сурт ") – ev korucusudur, İreh (" Йĕрĕх ") – ev ocağı korucusu ve aynı zamanda bir ifrittir.

Çuvaşlar İdil bölgesinde yaşayan başka halklar gibi tabiat ile ayrı nesneleri ruh-sahiplerini sayarlar: Tura tarafından yaratıldığı iyi ve Şuittan ("Шуйттан") tarafından yaratıldığı fena olduğu: İyiler ("Ийи"): dağlar sahipleri ("ту Ийи"), ormanlar sahipleri ("вәрман Ийи"), kırlar sahipleri ("уй Ийи"), hamam sahipleri ("мунча Ийи"), su ruhu Vutaş ("Вуташ") – "шив Ийи". Aşağı dünyadan Orta dünyaya ifritler ve ejderler istila ettiler: Esrel ("Эсрел") – ölüm meleği, Vupkan ("Вупкан") – sarı, kıran yarıcıdır. Vere çelen ("Вёре чёлен") – ateşli yılan, Vupar ("Вупар") – ay sarıcsıdır. İnsanlara ifritlerden Pireşti ile Hert-surt koruculardır. Hastalık sebebi – ifriten sayılırdı. Özel bir grup – ahiret ruhları oldular.

Çuvaşlar tanrılar şerefinde kurban oldular. Her köyün kendi kutsal yeri ("киреметь") vardı. Törenler zamanda özel olarak Ateşi, Yeri, Suyu (kaynağı), Ağaçları, Dünyaya, hayvanlara vesile olurdu. Büyü törenleri İyilik veya Fenalık vurgusu içindi.

Din tapması tarım işleri ve cetler tapması ile ayrılmaz ilgiliydi. Büyü, tarım törenlerinde, kışın bayramda Surhuri ("Сурхури") ile başlardı, daha sonra Güneş tapınması Çövarni ("Чөварни") – Slav maslenitsası gelir, daha sonra – bahar birkaç günlük Güneş Tanrısı ile ölüm ve cetler kurban bayramı – Mankun ("Мәнкун") gerçekleşirdi. Bu son bayram Ortodoks paskalyası ile rastlaşırdı. Bayramlar çevrimi bahar sürümü ile ekimi Akatuy ("Акатуй") ve ekiminden önce Çimek ("Чимёк") – tabiat çiçeklemesin ve toplumsal anıma yemeği bayramı ile devam ederdi. Çimek Ortodoks Üçlerine ile rastladı. Ekimden sonra Çuvaşlar Uyav ("Уяв") bayramı yaptılar. Yeni rekolte şerefinde ahır ruh-kurucusuyu ibadet-şükürler düzenlendiler. Sonbahar bayramlarından Avtan-sırı ("Автан-сыры") – horoz bayramı kutlandı.

Şamanlar, deri veya kumaştan, gömlek giydiler, kadın kuklaları başörtü veya kuşak sardılar. XIX yüzyılda nazarlık yaygındı. Bu nazarlık bir zarf gibi kara kumaştan dikiliyordu. "Tumara" olarak adlandırıyorlar. Baraba Tatarlarında mollar ile aynı zamanda şamanlar ("kamlar") var oldular. Onlar deriden dikilen özel elbiseler giyindiler, başa bir taç geçirdiler, bir tef ile kürek kemiği şeklinde bir tokmak aldılar. Şamanlar hasta tedavi ettiler ve kurban vaktinde "kam" yaptılar. Sovyet zamanda Tatarlar dinden ve İslâm öncesi inançlardan çekilmişlerdir. Ama böylece boş inançlar içinde kaldılar. Şimdi, zaman içinde İslâm tekrar yayılıyor, İslâm önceki inançlar ise ulusal kültürü şeklinde yeniden doğuyor.

Altaylılar yer, tabiyat, mevki ve bütün Altay ruh-sahiplerini ("ээлер"), ateş saydılar. Evren, üç dünya (üst, orta ve aşağı) olarak bölündü. Aşağı dünya sahibi Erlik-biy'dir. Bu "körmöstör" adlandıran ruhları yönetir. "Körmöstör", ölümlerin şekil değiştirmesidir. Din hayatında en önemli Orta Dünya ruhlarıdır. Bu eski Türklerin ilâhı Yer-Su ile ilgilidir. ("Алтайдың ээзи") – Altay, dağların sahibidir. Orta Dünya önemli ilâhları olan Umay ("Умай") ve ev ocağı bağlayan Ateş-Ana

("От Эне") dır. Altaylılarda ateş kutsaldı. Buna çöp atmak yasaktı, Üst Dünyada ise Ulgen yaşıyordu.

Altay Şamanizmi, Sibiry ve Merkez Asya Şamanizminden biraz farklıdır. Şaman ölü ve canlı insanlar arasında, ilâhlar ve ruhlar arasında bir aracıdır. Şaman bir uyum yaratıyor ve bu durumda insan canı için görülmez ruhlar ve ilâhlar ile savaşırlar. Atadan veya anadan cette bir şaman olduğunda insan – erkek veya kadın – Şaman olabiliyor. Bundan başka, "fazla kemik" ("артык сөөк") – çift olmayan aşağı kaburga, elde veya ayakta altı parmak sahibi olmalıdırlar. Şaman elbisesi ve şapkası hayvan veya kuş şeklinde Şamana yardım edilen ruhlar sembollerinden oluşur. Elbisede uzun etekler yılan ile kertenkele, kısa da kurbağa işaretleri vardır. Onlar Şamana yardım eden ve Aşağı Dünyada yaşayan hayvanlardır. Madenî şeyler ruhları çeken çingiraklardır. Başka dünyalarda Şamanları iştirmek için da gereklidirler. Puhu derisi ile tüyüleri karanlıkta iyi görmek için gereklidir. Üç yaşa kadar çocukların böylesi yetenekleri vardır. Söze başladıktan sonra insanüstü mahlûkların konuşmasının anlaşılması kaybolur. Buna karşılık insanların konuşmalarını anlamak başlar. "Kam" zamanla Şaman Çetlere, ruhları ile ilâhları rica eder. Bu rica somuttur: Hasta iyileştirmek, kaybolan canı geri döndürmek, kısmet düzeltmek, su baskınından veya kuraklıktan kurtarmak gibi...

XX. yüzyıl başında Altaylılar arasında bir inanç yayılmaya çalıştı. Bu inanca Burhancılık deniyor. Burhancılık Şamanizmden vazgeçilmesini istedi ve Bağımsız Altay devletini onunla savaşa çağırdı. Bunu burhancılığı "Ak inanç", Şamanizmi "Kara inanç" olarak adlandırıyorlar. Burhancılık vaazcıları kara ruhları ve Aşağı Dünyada yaşayan ruhlar ile temasları reddettiler, yalnız ak ruhlara tapındılar ve yüce ilâhı Ak-Burkhan saydılar. Burkhanisler de da "Sarı inanç" (Lamaizm – Tibet Budacılığı) ile Hristiyanlığı reddettiler ve kendilerini yeterli saydılar. Burhancılık olduğu zaman Ak-Burkhan'a önceki Şaman ruhları ve ilâhları katdılar. Böylece "Üst Dünya Ak ilâhlarına" – Ulgen ile Kудay – eklendi. Orta Dünya ilâhlara – Ot-Ene ve Altaya tapınmak yine başladı. Burhancılıkta ateş ruhun özel davranış olarak yeniden güçlendi. Burkhanistler ifrit içinde yaşamağa başlayan şeyleri yakıyorlar; ateşe yağ, süt ve süt votkası döküyorlardı. Burkhanistsler kahraman-peygamber Oyrot-Khan olarak dönüştüğüne inanıyor. O döndükten sonra "Altın yüzyıl" başlacaktı. Döndükten sonra halkı Seçilmiş halka mahkeme yapacak ve bu günahlı dünyayı ateşte verecek günler çıkacaktı. Altaylıları ortak ibadet peygamber gelmesini bekliyorlardı. Burkhanistlerin tapma yerleri – kurban yere ("тагыл"), taştan dik dörtgen biçiminde sunaklardı ("күпе"), sunaklar ile kurban yerlerinin kompleksleri ("сюме") kuytu yerlerdi. XX yüzyıl sonunda Altaylılar "Ak inanç"a yine geri döneceklerdi ve Burhancılık unutulacaktı.

Hakasların çoğunluğu resmen Hristiyanlığı kabul ettiği hâlde Şamanist olarak kaldılar. Daha eski inançlarını (tabiat, ateş ile kabile tapmaları) da sakladılar. En ayrıca toplumsal tapınmaları (şamanlı veya şamansız), hayvanlar ruhlarına tapmaları

(" ЫЗЫХ ") ve ayrı ruh-korucularına (eski zamanda kabile ruhları) saymaları olup, onun şerefine bir tasvir (" Тѐс ") yaptılar. Hakaslar göğe, dağlara, suya ve ak ağaçlara tapındılar. Göğe tapınma amacı ot ile ekin rekoltesinin bir ricaydı. Kurban gibi 5ten 15a kadar siyah başlı kuzular oldular. Şaman alışılmış elbisesi tef yokkense, akağaç dalı kızıl veya mavi renkli kumaşı dala bağlayıp bu tapınmaya geçirdi. Suyu kurbanı genç boğa alıp sala bağlayıp nehir akımı üzerine gönderdiler. Birisi hasta olsa akağaç tapınma yaptılar. At tapınması hayvan sahibi olduğu Izih-knan'a bireysel tapınmasıydı. Bir iğdiş seçilip Şamanın özel elbisesini giyip ve tefi alıp tapınma yaptılar. Bundan sonra renkli kurdele yeleyi içine geçirip atı özgürlüğe saldılar. Hayvan sahipleri olarak atlara tapındılar. Şaman elbisesi kuş sembolüydü.

Şaman töreninde dokuz delikanlı ile yedi kız vardır. Cenaze törenini Hristiyanlar gibi yaptılar: Mezarda bir haç koydular ama mutlaka ölü atı gömdüler.

Hakas kabileleri arasında Umay töreni de vardır. O insanın görülmez olduğu sandılar. O her zaman gökte ak bulutlar arasında duruyor. O gökten çocukların doğumlarını gözetliyor ve onları hastalıktan koruyordu. Bir kadın çocuk istediğinde, kısır olunduğunda, Şaman Umay şerefine gece, yeni ay zamanda özel bir tören yapardı.

XX. yüzyıl başında Şoryalıların çoğunluğu Ortodoks oldular. Onun yayılmasının yöntemleri türlüydü: Vaftiz olduğu insanlara muafiyet verdiler, zorladılar vs. Altay ruh misyonun memurlardan vaftiz yaptılar. Ortodoksluk ile okuryazarlığı yaydılar. Vaftiz olan Şoryalıları Hristiyan nitelikleri (iç Haç vs) taktılar, evlerde ikonalar, mezarlarda Haç görüntülediler. Ama misyonerlik Şamanların törenlerindeki, inaçlarını meselâ ev, cet ve avcılık tapmalarının kökünü kazıyamadılar. Şoryalıları dağların ruhlarına (" таг ээзи ") tapındılar. Bunlar avcılara uykuda omuzların arkasına veya koltuk altında büyük memeler ile ortaya çıktılar. Şoryalılarda avcılık mukaddes bir iş oldu: yolda avcılar mukaddes dağlar yanında duraklayıp kurban için içecek sular fişkırtılar. Sıradagdan geçmeden dağlardan başarılı avcılık icra ettiler. Avcılık zamanda ateş yakıp ateşi ruha kurban at parçaları atıldılar. Avcılar ile avcılık için ruhlara masallar öykülendi. Hayvanlar insan sözleri anladılar, bu yüzden avcılık sırasında gürüldemek ile küfretmek yasaktı. Hayvanlara yalnız kinayeli, meselâ ayı "ihtiyar insan" (" улут кижы ") olarak adlandırılabilirdi. Hayvan canının burun ucunda bulunduğunu sandılar, bu yüzden burunlar kesip sakladılar. Avcılığı bir veya iki başlı avcılık ruhu (" тайгам ") saydılar. Avcılık ruhları ağaçtan kestiler. Avcılığa gittikleri zaman eve gelip avcılar dönmesine kadar araka (süt votkası) ile talkan (arpa lapası) yedirdiler. Cetler ruhları ev ocağının korucuları sandılar. Kız baba evi bırak bu ruhlar arasından alı koca evine getirilirdi. Cetler ruhları aile dirlik düzenliği, kabile artması, çocuklar, sağlığı, kabile ateşin yaptılar. Önemli ilâh Umay idi. Onu çocukların korucusu sandılar. Aynı zamanda Şoryalıları kabilelerden bazıları çocuk hastası ile ilgili ifriti Kara-Umay bildiler.

Şoryalılar kainatı üç katmana bölmlediler: Gök – Ulgen yeri, insan yeri – Orta yer, yeraltı dünyası ifritler yeri sandılar. Ulgen – güneş, ay, yıldızlar, düz yer ve nehriler, kötü kardeşi Erlik – dağlar yarattılar. Ulgen insan vücudunu, Erlik – insan canını sahip oldular, ama insanlar üzerinde hükmüleri aynıydı. Orta dünyada dağlar, tayga, nehriler, göller ruhları otururdu. Onlar insan şeklinde görünüyör ve insanlardan yaşayışta farklı değillerdi.

Şoryalılar arasında Şamanizm yaygındı. Şamana hasta, cenaze ile avcılık ve rekolte öncesi baş vurdular. Ulgenden özel seçilen insan Şaman olabilirdi. Şoryalılar Şamanların özel elbiseleri yoktu. “Kam” yapmak için günlük gömlek ile pantolon giydiler, bazen yalın ayak, ama başa mutlaka başörtü sardılar. Şimdiki zamanda Şoryalılar inançları Şamanizm önceki tapınmalar olup, Ortodoks ile Marksist-Leninist ideoloji syncretic komplekstir.

Yakutların inançlarına göre dağ, göl, nehirlerin ayrı kendi ruhları vardı. Tedbirsiz davranış ile insanlara onlar hasta gönderebildiler, zarar verebilirlerdi. Doğa üstü şeyler nitelikleri bilmeden insan onu nazarlık gibi kullanabildiler. Meselâ, küçük ifritleri puhu başı ile ürküttüler; çocuklar korumak için salıncak üzerinde yırtıcı kuşlar veya ayı pençesi, samur kafatasını veya saman doldurulmuş tavşan postu astılar. Ruhlar öfkesini geçiştirmek için veya teveccühlerine kavuşmak için ona türlü kurbanlar getirdiler. Meselâ, bir boğazı geçmek için bu dağın ruh-sahibine kumaş parçası veya bir bakır para hediye ettiler. Dağlar, nehriler ile göller kurban zamanda sihirli söz söylediler. İyi veya kötü ruhlar iyi veya kötü niyetli rüzgârlar yaptılar. Şamanları ruhları yaşayan yere veya düşmana bir zarar yapmak için kullanabildiler. Yakutlarda ve başka Sibiryâ halklarında, gibi, ayı sayması ile ilgili inançlar vardı. Bu inançlar eski Eurasya-Amerika ayı inançlardan geliyor. Bunlar söz yasakları, av önce yedek sözleri, özür sözleri, ayı eti ritüel yemeği, tüm zedelenmiş ayı kemekleri koruması ve gömülmesi ve ayı çevrilen insan olduğu gibi inançlarıdır.

Yakutların inançlarına göre, canlı mahluklar Orta Dünyada yaşamaları için sihirli özleri vardılar. Bunu “kut” olarak adlandırdılar ve ilâh-korucu olarak kabul ettiler. İnsanlar, hayvanlar, kuşlarda bu “kut” vardı. Yakutlar bu “kutun” genellikle insan içinde olduğunu sandılar. Ama uyku zamanda “kut” vücuttan ayrılar dünyayı dolaşabilirdi. “Kut” saklaması insanın sağlığına bağlı idi. Ruhlar “kut” kaçtığında insan öldü. Şaman ruhlardan kaçan “kutu” zorla alıp insana geri döndüre bilirdi. İnsan ölümünden sonra o bu yerde yaşamazdı ama ölü yerinde oturabildi. Yakutlar göçebe halkları gibi ölü baktılar, ona binek atı verdiler. O at sahibini başka dünyaya ulaştırmalıydı ve önceki gibi orada hizmet etmeliydi. Yakutların inançlarına göre bazı insanlar ölümden sonra bir ifrite çevrilebilir ve insan ile hayvanlara zarar verebilirdi.

Yakut avcılarını türlü uğur ve uğursuzlukları ve büyü yasaklarıyla korudular. İnsana öldürülmüş ayı kulakları yemek yasaktı, yoksa ayı daha ince olup avcılardan

kaçardı. Kadın tüfeğe ve başka av aletlerine dokununca bunlar lekeli olurdu. Yakutların hayvanların insan sözlerini anladığını sandılar. Bunun için av zamanda hayvanları başka sözler ile adlandırdılar. Yakutlar av başarılı olduğunu için Baay-Bayanay – tayga zenginliklerin sahibi saydılar. Cetler ruh-kurucuları (ev ocağın, ev, ahır, at bağlama için bir şey, avlu, ağıl, kabile yerinin ruh-sahibi) tapınması önemliydi. Normal ve rahat hayat bu ruhlar teveccühünden kaynaklanırdı. Bunlar insanlar ifrit ile kötü insanlardan korudular. Bunun için Yakutlar bunlara kurban getirdiler, bunu “yedirdiler” ve bunlara tesir ettiler.

Yakutlar Şamana özel “şaman hastası” gönderdiler. Gelecek Şaman bazen kendiden geçti veya baygın oldu. Yakutlar bu durumu ruhların “şaman kutu” olarak açıkladılar. İnsan Şaman olsaydı bu durum kesindi. Şamanizm gözdesiz bir meslekti. İnsanlar Şamanları sevmeyince ve onlardan korktular. Ruhların yönetmesini yeterli olduğunu söyleyerek onlara, Şaman– tef ve özel elbise ısmarladılar. Bunlarla törenler yaptılar. Meselâ, tef “canlanması” bir törendi. Şamanın yaptığı törenler iki gruba bölünür. Birinci grupta, her insan bunu yapabiliyordu, ama Şaman bunu daha başarılı yapmaktaydı. Meselâ, av sonucunu bilmek için yapılan törenler. İkinci grupta, özel Şaman törenleridir ki, meselâ hastalık zamanında olan ki bunu ancak özel “kam” bunu yapabiliyordu.

420

Tuvalılar birkaç gök olduğundan emin idiler. Üst dünyada Burkhan (İlâh) Dünya yaratıcısı idi. İnsanlar İlahtan çocukları ve hepsi her şeyleri alıyorlardı. İyi insanın canı ölümden 49 gün sonra Burkhan yerine gidiyordu. Orada can tümüyle başka bir şekle giriyor veya ölüyor. İnsanlara zarar verdiği ifritleri gök gürültüsü ve yıldırım ile izlemeden İlâh Orta dünyaya karışıyor. Tuvalılar yıldırım Üst dünya sahibine bağlıyorlar. Kuyruğunu sallayan ejderhadan (Büyük khan) türüyorlardı. Gök gürültüsü arasından türüyorlardı. Tuvalıların en kudretli Şamanları kendi doğaüstü güçlerini gökten aldıklarını sanıyorlardı. İnsana gökkuşağından bir uç düştükten sonra Şaman olunuyordu. Orta dünyada türlü yer nesnenin ruh-sahipleri duruyorlardı. Orta dünya sakinlerinden Kaybın-Ku (“сюнезин”) hastalık zamanında ıstırap veren veya can çekişmesini sağlayan ruhları vardı. Aşağı dünyada yaşayanların sahibi Erlik’dir. O insanlara ancak zarar veren bir mahluktur. Uşakları ifritlerdir. Şaman dilekçiden sonra Erlik hastaya bir canlı sembol olduğunu maddesiz cevher “sünezin” (“Кайбын-Ку”) geri dönebilirdi. Geri verme için şükran uğruna Tuvalılar Erlik’e kurban getirdiler. İnsana ölü canı yerleştikten sonra Şaman oluyordu. Ama ölü canı ancak akrabalar verebilirdi. Şaman ruh-korucuları açmasından sonra onun yardımcıları oldular. Şaman doğaüstü yardımcısından güç aldı. Şaman ruh-yardımcıları iyileştirebilirdi, hırsızın çaldığı hayvanı ile bulabilirdi, aile rahatı uğruna tapınabilirdi vs.

Arapların gelmesine kadar Orta ve Merkez Asya’da türlü dinler vardı. Geleneksel inançlar: Budizm, Zerdüştlük, Yahudilik, Maniheizm ve Hristiyanlık gibi... Yakın Doğu fethinden sonra Arapların Orta Asya’ya fetih safhaları başladı. O seferler 100

yıldan fazla devam etti ve Orta Asya fethetmek için on sefer yapıldı denilebilir. VII. yüzyıl ortasında Horasan feth edildi. Bundan Maçurya'ya seferler devam etti. Horasan'da Arap vali Kuteyba ibn Muslim (705 – 715) özel bir rol yüklendi. O Buharalıları, İslâm'a çevirdiler ama herkez kendi bağımsızlığını savundu. Sughdians ve Türkler birlikte Arap yayılmasını denediler. Orta Asya'da Arap Halifeliğinin rakibi Tan Çini oldu. 751 yılda Talas nehri yanında Arap ile Çinler arasında kesin muharebe oldu. Araplar zafer kazandı. Onlar Orta ve Merkez Asya'da hüküm sürmeye başladılar. Arkeologlar Talas'tan Yedi Nehirler'e Arapların hareket etmediğini belirlediler, çünkü o zamanda ayırıcı duvargözümlü mezarlar bulunmamıştı. Ama ticaret gelişmesi, misyonerler faaliyetleri ve Müslümanlar için ekonomik ayrıcalıkları İslâmın yayılmasına yardım etti.

IX. yüzyılda Türk halkları arasında Kırgızlar, Karluklar ve Kalacılar ayrılmağa başladılar. Karluklar IX. yüzyıl başında Yedi Nehir'de ve Fergana'da sabitleştirildiler, Uygur hakanının yüksek iktidarını tanıdılar. Karluklar Araplar karşı isyanları desteklediler, ama 812 yılında yenilgiye uğradılar. O zamanlarda Horasan ile Maçurya'da Bagdad halifeliğinden gerçekte bağımsız olduğunu yerel sülâleler Tahirid'ler ve Samanid'ler yönetmeye başladılar. 840 yılda Yenisey Kırgızları 20-yıllar savaştan sonra Uygur khanatını yenilgiye uğrattılar. İki bağımsız devlet – Turfan'da ve Ganzhou'da – meydana geldi. Karluk jabgu Bilge Kül Kadir-khan hakan unvanı almadan yüksek iktidara talep etti. Ama gerçek iktidar Yenisey Kırgızlarına ait oldu.

Talas vadisinde İslâm yayılması Samanid İsmail ibn Ahmed adı ile ilgilidir. O Talas vadisini fethetmeden İslâm yayılmasının bir merkezi oldu. Ama Kuzey Tianshan'da Samanid'ler koruyamadılar. 993 yılda Karluk khanı Samanid'lerden Samarkand ile Buhara zorla elinden almadan burası sabitleştirilemedi.

Tianshan'da İslâm pekişmesi, Karahanlı hakan Satuk Bogra-khan ile ilgilidir. Gökten indiren insan onu rüyada geldiğine söyledi. O insan diye söyledi: "Bu dünyada ve gelecekte kurtarma için İslâm kabul etti". O birinci Müslüman hakan oldu. 960 yılda Satuk oğlu Musa hüküm etmeye başladığı zamanda "200 bin Türk çadırı (ailesi) ile İslâmı " kabul ettiler. İslâm Khanat'ta resmî din olarak kabul edildi. Bu X. yüzyıl ekonomik, siyasî ve kültürel gelişmesinin Müslüman ülkeleri ile yakınlaştırmasından çıkan sonuçtu. Orta Asya vahaları ve göçebe olan bölgeleri ile VI. yüzyıldan sonra ekonomik bakımdan tek bir bütün oldular. Vaha ile şehirler tarım ve zanaat hasılatları, göçebeler de hayvancılık hasılatları ürettirler ve onlar bunu alış verişte kullandılar. Müslüman kültürü bölgesinde bulunan Fergana, Sogd ve Harizm Türk halkları ekonomik, toplumsal ve kültürel ilişkiler sistemine sürüklendiler, ve Orta Asya ile Yakın Doğu'da İslâm uygarlığının önemli bir parçalar oldu.

Hazar khanatı, Hazar denizi bozkırlarında VII. yüzyılda bulunuyordu. Ekonomik esası göçebe hayvancılığydı. Khanatı komşuları Byzantium ile Arap Halifeliği ile

rekâbet ediyordu. VIII. yüzyıl sonunda Khanat'ta toplum birleştirip sağlamlaştırması bir ihtiyaç meydana geldi. Egemen çevreler putperest törenlerini devlet dini ile değiştirmeye karar verdiler. Ama ne Hristiyanlık ne İslâm hakanı buna katılmadı. Çünkü ya Byzantium'a ya Halifelik'a eklenmeye gerekliydi. Sonuçta Yahudilik resmi din olarak açıklandı. Ama bu din Yahudi halkı ulusal dini olduğundan Hazarlar arasında sabitleştirilemedi ve Hazarları birleştiremedi. Egemen çevreler Yahudi oldular ve halklar ya Pagan, ya da Hristiyanlar, ya Müslümanlar oldular.

Eski Bulgarlılar putperest idiler. Birçok putperest törenleri XX. yüzyıla kadar devam etti. Putperest duaları, kendi yaptığı putları, mezara ölü ait olduğunu şeyleri salmak gibi görenek vs. İdil Bulgaristan'a İslâm büyük merkezinden (Harezmi ile Derbent) ticaret yolları ile geldi. İdil Bulgaristan Hazar Khanat'ta bağımlıydı. Bu bağımlılıktan kurtulmak için Bulgaristan Khanat düşmanı olmak Arap Halifeliğine bağlandı. 921 yılında Bulgaristan Hanı Almas bin Selki, Bağdad halifesine bir rica ile vaizler yollamadığı bir mektup gönderdi. Bağdad'tan bir sefaret gönderildi. 16 Mayıs 922 yılda (310 Hicri yılında) bu sefaret Bulgar nüfusu İslâm'a çevirmeye başladı. 50 yıl içinde Bulgarlılar Müslüman oldular. İdil Bulgaristan'da İslâm resmî dini oldu. X. yüzyıldan Runik yazısına Arap yazısı ile değiştirdi. Yakın Doğu ile ticaret ve kültürel ilişkiler genişlediler. 1236 yılda Orta İdil, Ural ve Sibirya'ya taşındı. Bunu o bölgelerde İslâm yayılmasına etkiledi.

122

Kırım Tatarlarında İslâmın yayılması Hz. Muhammed (sav) ve arkadaşları Malik Aşer ve Gazi Mansur (VII yüzyıl) ile ilişkilendiriyor. Ama tarihi kaynaklara göre Kırım'da İslâm Harezmi ile İdil Bulgaristan'dan yayıldı. Kırım'da birinci mescit 1262 yılında Solhat'ta (İske Kırım) Buhara'dan bir gelen tarafından kuruldu. Sonraki İslâm yayılması XIII. yüzyılda Selçuklular ile ve Orda Hanları ile ilişkilendi. Daha sonra Kırım'da bir Kırım Hanlığı meydana geldi. İslâm hâkim din oldu ve Kırımın Kuzeyinde yaşayan Türk halkları arasında İslâm yayılmasının merkezi oldu. Osmanlı imparatorluğunun meydana gelmesinden sonra, 1475 yılında Kırım Tatarları Osmanlılar tarafından şiddetli etkilendiler. Sünnî Hanefî okulu resmî dinleri oldu. Kırım khanı İslâm-Girey (1584 – 1588) yönetimin zamandan sonra cuma duasında Sultan adı khan adının önünde söylendi. Kırım'da Sufizm kapsamlı bir şekilde yayıldı, XVII – XVIII. yüzyıllarda Kırım şeyhler ve ülema, Kuzey Kafkas'da İslâmı yaygınlaştırdılar. O zamanda Kırım'da Bahçesaray varoşunda 1500'li yıllarda kurulan yaklaşık 1 500 mescit vardı. Müslüman ruhaniler nüfuzlu toplumsal tabaka oldular. Müslüman ruhanilerin ekonomik esası vakıflar ile Kırım Hanı ve sultandan teşvikliyidiler.

Rusya imparatorluğu ile Müslüman ruhanilerin haklarına ve imtiyazlarına bir saldırı başlandı. 1783 yıldan 1917 yıla kadar vakuf yerlerin alanı 300 binden 83 bine kadar azaldı. Müslüman ruhanileri imparatorluk sistemine dahil edildi. Ruhaniler İçişleri Bakanının tarafından seçildiler, müftü ile kadiasker imparator tarafından onaylandı. Aynı zamanda Çar yönetimleri medrese ile mekteplerde

Müslüman ruhanilerin öğrenimi eski şekilde tutdular. XIX. yüzyıl sonunda Kırım'da İsmail bey Gaspıralı tarafından öncülük ettiğini kuvvetli reformist hareket meydana geldi. "Tercüman" gazetesi ile öğretimin yeni şekilde olması için mücadele etti. O "Türkizm" fikri teklif etti. Bu fikrini Yüsuf Akçura ve İsmail-bey arkadaşları tarafından desteklendi.

Sovyet zamanda İslâm yayılması sınırlandı. Kırım'da 1923 yılda 480 mescit ve 275 kayıtlı Müslüman cemaati var idi. 1930 yıllarda Müslümanların kutsal binalar mahvedildi. Kırım Tatarları Orta Asya'ya tehcir edildiler. 1980 yıllar sonunda İslâm yeni doğuşu başladı. Kırım Tatarları vatana geri döndüler. 1991 yılda Kırım Ruhani İdaresi yeniden kuruldu, Türkiye ve Arap ülkeleri ile ilişkileri genişletildi. Bugün Kırım'da 300 binden fazla Kırım Tatarı ve 200 den fazla cemaat olduğu söyleniyor.

İslâm yayılması siyaseten etkilenmiştir. Meselâ Özbek- Han hüküm sürerken ve İslâm resmî din olarak açıldıktan sonra, Avrupa ile Asya deniz yollarının açılmasıyla Merkez Asya'da göçebeler muvakkaten bölgesel süreçlerden etkilendiler. Bu ise geleneksel kültür saklamasına yardımcı oldu. Ama İslâmın Kazak toplumunun başındakilerin sarsılmaz durumu ile şekillendi. Kazak Hanları Kasım, Hakk-Nazar, Taukel, Esim, Tauke, Ablay vs. Müslüman oldular.

423

XVIII. yüzyıla kadar İslâm yayılması Orta Asya'dan şekillendi. Buhara ile Samerkand'dan göçebelere çok sayıda vaizler "asil kemik" ("асыл сүйек") olarak geldiler. Onları, Hz. Muhammed (sav) peygamberin arkadaşları sanıldılar. XVII. yüzyılda "Jeti jargı" dan (Tauke-Han kanunları) Kazak toplumunda hukukî durumu yasallaştırdı. İslâm'ın yayılmasında Sufî okulların temsilcileri önemli bir rolleri oldu. Kazakistan bozkırlarda İslâm özverili eylemciler ve harika yaratıcıları sayılan vaizler vasıtasıyla yazıldı ve gelişti.

XVIII. yüzyılda Kazakistan Rusya imparatorluğuna dahil edildikten sonra İslâm'ın dinî hoşgörüsü siyasî hâkimiyeti pekiştirmek için önemli bir etken oldu. XIX. yüzyılın ikinci yarısından Rusya imparatorluğun etkisi ile Orta Asya'ya yayıldı ve İslâm sınırlamak için tedbirler alınmaya başlandı. Kazaklar sömürgeleştirmeye karşı koyma için bir birlik etkeni olarak İslâm desteklediler. Sovyet zamanda Kazakistan'da İslâm yayılması sınırlandı ve mânevî hayatta durmalar oldu. 1990 yıllar başından Kazakistan'da İslâmın yeniden doğuşu başladı, ama gerçeklikte geleneksel İslâm günümüz Kazakistan da yeni siyasî ve uluslararası hayata göre dönüştürüldü.

Kaynaklar

- Abu Hasan M.N. Kırgızistan topraklarında İslam'ın yayılmasını başlat (orta VIII – X yüzyıl) // Kırgız-Rus Slav Üniversitesi Bülteni. 2002. Sayı 4.
- Alekseev N.A. Sibirya Türkçe konuşan halkların geleneksel dini inançlar. Novosibirsk, 1992.
- Alekseev N.A. Sibirya Türk halkların Şamanizm (karşılaştırmalı araştırmanın alansal deneyimi). Novosibirsk, 1984.
- Aristov N.A. Usun ve Kırgız veya Kara- Kırgız: Batı Tianshan nüfus tarihsel coğrafya ve tarihi ve yaşam üzerine araştırma denemeler. Bişkek, 2001.
- Artamonov M.I. Hâzarlar Tarihi. Petersburg, 2001.
- Bartold V.V. Yedi Nehir tarih denemesi // Bartold V.V. Çalışır. Moskova, 1963. T. 2. Bölüm 1.
- Butanaev V.A. Hakasya Tanrıça Umai kültü // Sibirya Etnografisi. Novosibirsk, 1984. S. 93 – 105.
- Grigoryanz V. Peygamber izleri // Kırm. 2011. No 1.
- Danilin A.G. Burhancılık. Gorno-Altaysk, 1993.
- Denisov P.V. Çuvaş dini inançlar. Tarihi ve etnografik denemeler. Çeboksary, 1959.
- Dyakonova V.P. Lamaizm ve dünya görüşüne ve Tuvalı dini kültürleri üzerindeki etkisi // Sibirya'nın yerli nüfus Hristiyanlık ve Lamaizm : XIX ikinci yarısında – erken XX yüzyıl. Leningrad, 1979. S. 150 – 179.
- Kenin-Lopsan M.B. Tuva Şamanizm Ritüel uygulamaları ve folkloru. Novosibirsk, 1987.
- Klyastorny S.G., Sultanov T.I. Kazakistan: Üç bin yıllık kronik. Alma-Ata, 1992.
- Kokoulin V.G., Rakhmatullina A.R. Rusya'da İslam. Novosibirsk, 2008.
- Kokoulin V.G. Eski Türklerin medeniyet. Novosibirsk, 2008.
- Monguş M.V. Tuva'da budizm tarihi (ikinci yar VI - XX yüzyılın sonunda). Novosibirsk, 2001.
- Mustafina R.M. Kazakların görüntüler resmi İslam geleneği ile ilgili aziz onurlandıran geleneği // Kazak Milli Üniversitesi Bülteni. Seri Oriental. 2008. No 3. S. 31 – 37.
- Nurtazina N.D. Kazakistan ve Orta Asya: ruhsal toplumun gelişmesi eğilimleri XIX - XX yüzyıl başında. Tez. Almaty, 1993.
- Potapov L.P. Hakasya Tarih ve etnografya hakkında kısa denemeler (XVIII – XIX yüzyıllar). Abakan, 1952. S. 188 – 190, 198 – 199, 209 – 210.
- Salmin A.K. Çuvaş inanç sistemi. Çeboksary, 2004.
- Tabışaliev A. Türkistan'da İnanç : Orta Asya ve Kazakistan'da dinler tarihi. Bişkek, 1993.
- Tengrianizm ve Avrasya halklarının epik mirası : kökeni ve günümüze. IV Uluslararası bilimsel pratik konferans raporlar (9 – 10 Ekim 2013). Ulan-Bator, 2013.
- Sibirya Türk halklarının. Moskova, 2006. S. 110 – 116, 301 – 306, 429 – 446, 597 – 605.
- Şerstova L.I. Altay Dağları burhancılık // Etnografik İnceleme. 2005. No 4.